

Marzena Buchnat, Katarzyna Waszyńska

Edukacja seksualna uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną w opinii nauczycieli z nimi pracujących

Niepełnosprawność nr 16, 74-82

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marzena Buchnat

Zakład Pedagogiki Specjalnej WSE UAM

Katarzyna Waszyńska

Zakład Promocji Zdrowia i Psychoterapii WSE UAM

Edukacja seksualna uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną w opinii nauczycieli z nimi pracujących

Sexual education of students with mild intellectual disability
in the opinion of teachers working with these students

The topic of sexual education of people with intellectual disability still evokes many fears and concerns in our society and is connected with numerous controversies and statements, very often coming from the lack of adequate knowledge and information. In connection with the current legal status of "sexual education" a research has been conducted to establish whether teachers working with students with intellectual disability in special schools and integration classes notice the need for such education. If yes, then who should, according to them, provide it, and which topics are touched upon in their work. It was also crucial to establish whether the subjects of the research feel prepared to provide sexual education and whether they use any sources to deepen their knowledge in this field.

Słowa kluczowe: edukacja seksualna, dziecko z lekką niepełnosprawnością intelektualną, nauczyciel

Keywords: sexual education, children with mild intellectual disability, teacher

Wprowadzenie

Edukacja seksualna była w Polsce przez lata tematem kontrowersyjnym i budzącym wiele sporów ideologicznych, często pozamerytorycznych. Sytuacja ta nasiliła się jeszcze bardziej, gdy Biuro Regionalne Światowej Organizacji Zdrowia dla Europy i Federalne Biuro ds. Edukacji Zdrowotnej (BZgA) opracowało podstawowe zalecenia dla decydentów oraz specjalistów zajmujących się edukacją i zdrowiem w zakresie edukacji seksualnej. Celem tego dokumentu było opracowanie standardów i wytycznych do pracy z dziećmi i młodzieżą w oma-

wianym obszarze, by w ten sposób motywować ich do podjęcia odpowiedzialności w zakresie zdrowia seksualnego a także budować postawy szacunku i tolerancji wolne od uprzedzeń i dyskryminacji. „Celem jest rozwinięcie u nich pozytywnego i odpowiedzialnego nastawienia do seksualności, co pozwoli im na bycie odpowiedzialnym nie tylko w odniesieniu do siebie, ale także w odniesieniu do innych osób, będących członkami społeczeństwa, w którym żyją” [http://www.federa.org.pl/dokumenty_pdf/edukacja/WHO_BZgA_Standardy_edukacji_seksualnej.pdf].

Jak piszą autorzy, konieczność realizacji edukacji seksualnej jest następstwem zmian społeczno kulturowych, które miały miejsce w ostatnich latach: proces globalizacji, migracji, technicyzacji, a także rozprzestrzenianie się wirusa HIV lub zjawisk związanych z przemocą seksualną.

W Polsce realizację szkolnej „edukacji seksualnej” regulują rozporządzenia i ustawy, które od roku 1993 w zmieniającej się formie, wskazywały na sposób, zakres i wymiar prowadzenia zajęć. Jak pokazują liczne raporty [Trawińska 1994/1995, Raport z badań prowadzonych przez Federację na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, 2000/2003, raporty Pontony, 2009/2011] edukacja seksualna w Polsce stoi na niskim poziomie, a sposób jej realizacji znacznie odbiega od założonych standardów. Sytuacja osób z niepełnosprawnością intelektualną wydaje się być w tym obszarze jeszcze bardziej zaniedbana [Karwacka 2005; Kościelska 2004; Kijak 2009; Fornalik 2012]. R. Kijak podaje, iż przejawia się to nadal małym zainteresowaniem badaczy do eksplorowania tego obszaru, wiąże się to ze znikomą – jak dotąd – liczbą badań z tego zakresu, a także brakiem przemyślanej koncepcji wychowania seksualnego zarówno w polskiej, jak i europejskiej pedagogice seksualnej [Kijak 2010]. Czasami zapomina się, że osoby niepełnosprawne intelektualnie są tak samo istotami seksualnymi, posiadają potrzebę seksualną, a także chcą czuć się kobietami lub mężczyznami, jak osoby w normie intelektualnej. Rozwój seksualny osób z niepełnosprawnością intelektualną podlega tym samym prawom rozwojowym co osób w normie intelektualnej [Depko 2012, s. 425]. Można w nim wyróżnić fazę seksualności dziecięcej, młodzieńczej, dojrzałej i starczej, choć etapy te mogą być w różnorodny sposób przemieszane w związku z dysharmonią w zakresie tempa ich rozwoju biologicznego, intelektualnego, behawioralnego i duchowego [Kościelska 2004, s. 30]. W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną poza czynnikami natury wewnętrznej (biologiczno-psychicznych), jak i zewnętrznej (społeczno-kulturowych) rozwój emocjonalno-seksualny jest implikowany stopniem niepełnosprawności. To on w istotny sposób warunkuje rozbieżność pomiędzy zmianami hormonalno-somatycznymi a psychiczno-społecznymi, determinując jego stopień zaburzeń [Depko 2012, s. 425–429]. Pomimo występujących zaburzeń w sferze rozwoju seksualności nie ulega jednak wątpliwości, że każda osoba z niepełnosprawnością intelektualną przez ten rozwój przechodzi [Depko 2012; Izdebski 2007; Fornalik 2010; Kościelska 2004; Mikrut 2013; Nowak-Lipińska 1996]. W Polsce zgodnie

z obowiązującymi przepisami osoby z niepełnosprawnością intelektualną są objęte edukacją seksualną, choć jej zakres jest uwarunkowany jej stopniem.

Uczeń z lekką niepełnosprawnością intelektualną podlega tym samym rozporządzeniom odnoszącym się do edukacji seksualnej co uczeń w normie intelektualnej, bez względu na miejsce realizacji obowiązku szkolnego, tj. szkoła specjalna, klasa integracyjna czy szkoła ogólnodostępna. Realizuje te same treści w tym samym wymiarze godzin. Jedyną wytyczną jest dostosowanie treści i metod, form pracy do potrzeb, możliwości dziecka z lekką niepełnosprawnością intelektualną zgodnie z zaleceniami ujętymi w jego IPETie.

W przypadku osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną cele i treści nauczania regulowane są „Podstawą programową kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach” (Dz. U. 2009 Nr 4, poz. 17). Znajdujemy tam zapisy, iż celem edukacji jest „przygotowanie ucznia do pełnienia różnych ról społecznych (w tym roli dorosłej kobiety i dorosłego mężczyzny)” [Fornalik 2012]. Można zatem przyjąć, iż aby uczniowie byli przygotowani do funkcjonowania jako dorosła kobieta lub mężczyzna, nauczyciele w procesie edukacji powinni przekazywać im wiedzę z zakresu:

- anatomii, fizjologii (budowa ciała kobiety, mężczyzny, podobieństwa i różnice, zmian pojawiających się w procesie dojrzewania, fizjologii zapłodnienia i procesów związanych z ciążą, porodem);
- przejawów seksualności w poszczególnych okresach życia;
- rozpoznawania normatywnych i nienormatywnych zachowań seksualnych na poszczególnych etapach rozwoju seksualnego;
- sposobów radzenia sobie z sytuacjami trudnymi związanymi z pojawieniem się potrzeby seksualnej;
- profilaktyki przemocy seksualnej.

Jeśli chodzi o edukację osób z głęboką niepełnosprawnością intelektualną, to jest ona regulowana rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 1997 r. (Dz. U. Nr 14, poz. 76] dotyczącym zajęć rewalidacyjno-wychowawczych. Podobnie jak w przypadku uczniów z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością nie ma tam mowy o edukacji seksualnej, jednak – jak podaje Fornalik [2012] – pewne zapisy zawarte w rozporządzeniu mogą wskazywać na interesujący nas obszar, jak np. „wyrabianie orientacji w schemacie własnego ciała” (warto pamiętać, że ciało to też narządy płciowe i wprowadzenie poprawnego nazewnictwa jest już edukacją seksualną), „kształtowanie umiejętności funkcjonowania w otoczeniu” (uczeń funkcjonuje przecież jako osoba określonej płci z różnymi tego konsekwencjami)” [Fornalik 2012, s. 153].

W zakresie edukacji seksualnej w warunkach polskiego szkolnictwa mamy nadal niewiele badań [Kijak 2010]. Głównie dotyczą one podejścia nauczycieli, rodziców do problemu edukacji seksualnej, jak i realizacji tych treści z uczniami

z umiarkowaną lub znaczną niepełnosprawnością intelektualną, np. między innymi badania I. Fornalik, R. Kijaka, M. Kościelskiej, K. Nowak-Lipińskiej, Ż. Stelter. Mało natomiast jest informacji o edukacji seksualnej osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Zatem istotne wydaje się zbadanie, jaki stosunek do edukacji seksualnej mają nauczyciele pracujący z uczniami z lekką niepełnosprawnością intelektualną, w jaki sposób postrzegają jej rolę w procesie wspierania uczniów w ich rozwoju.

Badania własne

W związku z aktualnym statusem prawnym „edukacji seksualnej”, przeprowadzono badanie mające na celu określenie czy nauczyciele pracujący na co dzień z uczniami z lekką niepełnosprawnością intelektualną w szkołach specjalnych i klasach integracyjnych zauważają potrzebę takiej edukacji. Jeżeli tak, to ważne wydawało się ustalenie, kto powinien ich zdaniem ją prowadzić. Istotne było też zbadanie, czy respondenci czują się przygotowani do prowadzenia edukacji seksualnej oraz czy korzystają z jakichś źródeł, by pogłębić swoją wiedzę w tym zakresie oraz jakie tematy z zakresu edukacji seksualnej poruszają w ramach swojej pracy.

W badaniach uczestniczyło 64 nauczycieli ze szkół podstawowych specjalnych i integracyjnych z województwa wielkopolskiego. Dobór próby badawczej był celowy. Kryterium doboru próby było posiadanie przygotowania z zakresu edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz praca z uczniami z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Badanie przeprowadzono metodą sondażu diagnostycznego za pomocą kwestionariusza ankiety. Grupa badanych nauczycieli była zróżnicowana ze względu na staż pracy i awans zawodowy. Jeśli chodzi o płeć, to 94% badanych stanowiły kobiety.

Pierwszym zagadnieniem, które weryfikowano, było zbadanie, czy nauczyciele widzą potrzebę prowadzenia zajęć z edukacji seksualnej dla uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Okazało się, że 72% badanych było zdania, że powinno się prowadzić takie zajęcia, a 25% osób odpowiedziało odmownie. Jak wynika z badań, 1/4 nauczycieli pracujących na co dzień z dziećmi i młodzieżą z niepełnosprawnością intelektualną nie zauważa potrzeby prowadzenia edukacji seksualnej dla swoich podopiecznych. Liczba ta wydaje się stosunkowo duża. Warto wspomnieć, że w badaniach A. Kani [2005] przeprowadzonych wśród psychologów, pedagogów, pracowników opieki społecznej i medycznej będących uczestnikami konferencji naukowej, dotyczącej zagadnień seksualności osób z niepełnosprawnością, tylko 67% badanych uznało prawo osób z niepełnosprawnością intelektualną do edukacji seksualnej i seksualnej opieki zdrowotnej [Kania

2005, s. 49–51]. Przedstawione wyniki mogą sugerować, iż cały czas nie jest jeszcze standardem pedagogów pracujących z osobami z niepełnosprawnością intelektualną postrzeganie potrzeby edukacji w obszarze seksualności.

W dalszej części badania zapytano nauczycieli, czy zauważają przejawy seksualności u swoich podopiecznych. Wyniki przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Przejawy seksualności u dzieci i młodzieży z lekką niepełnosprawnością intelektualną zaobserwowane przez nauczycieli

Częstotliwość	% odpowiedzi
Często zauważam	10,90
Czasami zauważam	15,60
Rzadko zauważam	6,25
Nie zauważam	67,25

Źródło: Badania własne.

Aż 67,25% deklaruje, że nie zauważyło w trakcie swojej pracy żadnych przejawów seksualności u dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Brak obserwacji objawów seksualności u swoich uczniów w klasie może sugerować, że nauczyciele nie postrzegają chociażby zmian w wyglądzie swoich podopiecznych jako elementu rozwoju seksualnego lub w ogóle nie zwracają uwagi na tę sferę życia człowieka.

Bardzo możliwe, iż osoby, które nie widzą potrzeby prowadzenia zajęć, nie zauważają również przejawów seksualności u swoich podopiecznych. Jednak wyciągnięcie takiego wniosku wymaga bardziej szczegółowych badań.

Następnie analizowano, kto zdaniem nauczycieli powinien takie zajęcia prowadzić. Odpowiedzi respondentów zamieszczono w tabeli 2.

Na podstawie uzyskanych wyników można sformułować następujące stwierdzenia: najwięcej nauczycieli uważa, iż rozmowy na temat seksualności powinny prowadzić osoby profesjonalnie do tego przygotowane. Na drugim miejscu znalazła się kategoria – rodzice i nauczyciele. Ponad połowa badanych jest zdania, że powinni się tym zajmować oboje rodzice.

Badani wskazali na znaczącą rolę nauczycieli w zakresie edukacji seksualnej dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Zapytano ich zatem, czy czują się w wystarczającym stopniu przygotowani do takich rozmów, 18,7% nauczycieli odpowiedziało, że czują się przygotowani, natomiast 71,8% odpowiedziało negatywnie na to pytanie. Pozostała część badanych wybrała odpowiedź „nie wiem”. Pomimo że nauczyciele wskazali samych siebie jako potencjalnych „edukatorów seksualnych”, 71,8% z nich czuje się zupełnie nieprzygotowanych do pełnienia tej roli.

Tabela 2. Osoby, które zdaniem nauczycieli, powinny rozmawiać z dziećmi i młodzieżą z lekką niepełnosprawnością intelektualną na temat seksualności

Osoby	% odpowiedzi
Tylko matka	6,3
Tylko ojciec	3,1
Oboje rodzice	59,3
Tylko nauczyciele	42,1
Rodzice i nauczyciele	67,1
Rówieśnicy	9,3
Osoby profesjonalnie do tego przygotowane	85,9
Ksiądz	3,1

Źródło: Badania własne.

Zapytano również nauczycieli czy korzystają z jakichś źródeł, by zdobyć wiedzę na temat seksualności dzieci z niepełnosprawnością intelektualną, a więc osób, z którymi pracują. 43,8% badanych odpowiedziało twierdząco, natomiast ponad połowa badanych (56,2%) przyznała, że nie korzysta z żadnych źródeł. Jak widać 3/4 nauczycieli nie czuje się przygotowanych do rozmawiania na ten temat, a pomimo to w większości nie poszukują oni żadnych informacji, które mogłyby im pomóc w zdobyciu potrzebnej wiedzy. W dalszej części zapytano badanych czy, a jeśli tak, to na jakie tematy w zakresie edukacji seksualnej rozmawiali ze swoimi podopiecznymi. Wyniki zamieszczono w poniższej tabeli 3.

Tabela 3. Tematy poruszane przez nauczycieli z uczniami z lekką niepełnosprawnością intelektualną

Tematy	% odpowiedzi
Miłość	81,2
Higiena	78,1
Związek	67,1
Podobieństwa i różnice między kobietami i mężczyznami	64,0
Ciąża, rozmnażanie	51,6
Zmiany fizyczne związane z okresem dojrzewania	45,3
Nazwy narządów płciowych	37,5
Przemoc seksualna	35,9
Pierwsze kontakty seksualne	34,4
Antykoncepcja	31,3
Choroby przenoszone drogą płciową	26,6
Orientacja seksualna	20,3
Masturbacja	15,6

Źródło: Badania własne.

Na podstawie uzyskanych wyników okazało się, że ponad połowa badanych nauczycieli rozmawia ze swoimi uczniami na temat miłości, higieny, związków, podobieństw i różnic między kobietami i mężczyznami, ciąży i rozmnażania. 45% badanych porusza aspekty związane ze zmianami fizycznymi związanymi z okresem dojrzewania. Wynika z tego, że najczęściej poruszonymi zagadnieniami są kwestie dotyczące obszarów związanych z bliskimi relacjami, rolami płciowymi, a także fizjologią i zmianami biologicznymi. Rzadko nauczyciele rozmawiają na temat przemocy seksualnej, pierwszych kontaktów seksualnych, antykoncepcji, chorób przenoszonych drogą płciową, a więc tematów związanych z podejmowaniem aktywności seksualnej w parze. Najrzadziej poruszana jest problematyka orientacji seksualnej i masturbacji (15,6%).

Wydaje się to dosyć zatrważające, ponieważ jak wskazują badania [Walter 1986, za: Kijak 2010; McCabe 1993; Kościelska 2004] osoby niepełnosprawne intelektualnie zaspakajają swoje potrzeby seksualne w dużej mierze za pomocą masturbacji. R. Kijak podaje, że „brak uświadomienia i brak wiedzy o tym, jak prawidłowo realizować tę formę ekspresji seksualnej, powoduje, że niepełnosprawni intelektualnie często stosują patologiczne formy masturbacji zagrażające zdrowiu i życiu” [Kijak 2010, s. 108].

Zakończenie

Badania miały na celu zweryfikowanie, jak nauczyciele pracujący na co dzień z dziećmi i młodzieżą z niepełnosprawnością intelektualną widzą rolę edukacji seksualnej w pracy ze swymi podopiecznymi. Zalecenia odnośnie do uwzględnienia tej problematyki w procesie edukacji dzieci i młodzieży zawarte są zarówno w dokumentach międzynarodowych (strategia WHO), jak również w polskich rozporządzeniach i ustawach. Na znaczącą rolę edukacji seksualnej w procesie wspomagania osób z niepełnosprawnością intelektualną wskazuje wielu polskich pedagogów: m.in. Z. Izdebski, I. Fornalik, R. Kijak, M. Kościelska, K. Nowak-Lipińska.

Jednak, jak wynika z przeprowadzonych badań:

1. co czwarty nauczyciel pracujący na co dzień z dziećmi i młodzieżą z niepełnosprawnością intelektualną nie widzi potrzeby prowadzenia z nimi zajęć i rozmów z zakresu seksualności;
2. aż 67,25% deklaruje, że nie zauważyło w trakcie swojej pracy żadnych przejawów seksualności u dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną;
3. w roli prowadzących tego typu rozmowy nauczyciele widzą osoby profesjonalnie do tego przygotowane, obojga rodziców, a także co ciekawe, nauczycieli pracujących z dziećmi i młodzieżą;

4. pomimo iż nauczyciele wskazali samych siebie jako potencjalnych „edukatorów seksualnych”, 71,8% z nich czuje się zupełnie nieprzygotowanych do pełnienia tej roli;
5. ponadto 56,2% badanych nie korzysta z żadnych źródeł, by pozyskać informacje z tego zakresu;
6. ze swoimi uczniami rozmawiają na temat miłości, higieny, związków, podobieństw i różnic między kobietami i mężczyznami, ciąży i rozmnażania. Prawie połowa nauczycieli porusza zagadnienia związane ze zmianami fizycznymi związanymi z okresem dojrzewania. Do najczęściej poruszanych zagadnień należą tematy związane z bliskimi relacjami, rolami płciowymi, a także fizjologią i zmianami biologicznymi. Tylko około 1/3 z nich rozmawia na temat przemocy seksualnej, pierwszych kontaktów seksualnych, antykoncepcji, chorób przenoszonych drogą płciową. Najrzadziej poruszana jest problematyka orientacji seksualnej i masturbacji. Można zatem przyjąć, że pomijane są kwestie związane z podejmowaniem zachowań seksualnych czy to autoerotycznych, czy w parze.

Przedstawione wyniki badań skłaniają do refleksji nad przygotowaniem nauczycieli pracujących z osobami z lekką niepełnosprawnością intelektualną do prowadzenia edukacji z zakresu rozwoju psychoseksualnego. Wszyscy badani nauczyciele mieli uprawnienia do pracy z zakresu edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną, a jednak nie czuli się przygotowani do prowadzenia rozmów na temat seksualności. Nie tylko nie czuli się przygotowani do przekazywania wiedzy, ale również w części nie zauważali takiej potrzeby. Chcąc mówić o edukacji seksualnej osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną musimy zdać sobie sprawę, że nie może się ona odbywać jedynie podczas paru wybranych godzin lekcji z Wychowania do życia w rodzinie. Powinna ona stanowić element wychowawczy w zakresie wszystkich prowadzonych przedmiotów. Nauczyciele prowadzący zajęcia z dziećmi i młodzieżą z lekką niepełnosprawnością intelektualną w swoich działaniach edukacyjnych powinni uważnie obserwować wszechstronny rozwój swoich wychowanków, w tym również w obszarze ich seksualności, by móc w odpowiednim momencie stanowić dla nich źródło wsparcia. Taka postawa nauczycieli wymaga jednak odpowiedniego przygotowania merytorycznego, które obecnie jest rzadko spotykane.

Bibliografia

- Depko A. (2012), *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną [w:] Niepełnosprawność intelektualna – etiopatologia, epidemiologia, diagnoza i terapia*, red. K. Bobińska, T. Pietras, P. Gałęcki, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Fornalik I. (2010), *Jak edukować seksualnie osoby z niepełnosprawnością intelektualną? Poradnik dla specjalistów*, Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa Bardziej Kochani, Warszawa.

- Fornalik I. (2012), *Edukacja seksualna osób z niepełnosprawnością intelektualną. W poszukiwaniu właściwego modelu* [w:] *Przemiany seksualności w społeczeństwie współczesnym. Teoria i rzeczywistość*, red. Z. Lew-Starowicz, K. Waszyńska, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Izdębski Z. (2005), *Postawy Polaków wobec seksualności osób niepełnosprawnych ruchowo i intelektualnie* [w:] *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną – uwalnianie od schematów i uprzedzeń*, red. J. Głodkowska, A. Giryńska, Wydawnictwo Naukowe APS, Warszawa.
- Izdębski Z. (2007), *Rodzice dziecka niepełnosprawnego wobec jego seksualności* [w:] *O seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną*, red. A. Ostrowska, Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa.
- Kania A. (2005), *Postawy studentów APS i uczestników konferencji wobec seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną* [w:] *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną – uwalnianie od schematów i uprzedzeń*, red. J. Głodkowska, A. Giryńska, Wydawnictwo Naukowe APS, Warszawa.
- Karwacka M. (2005), *Rodzice wobec seksualności dziecka niepełnosprawnego intelektualnie* [w:] *Seksualność osób z niepełnosprawnością intelektualną – uwalnianie od schematów i uprzedzeń*, red. J. Głodkowska, A. Giryńska, Wydawnictwo Naukowe APS, Warszawa.
- Kijak R. (2010), *Seks i niepełnosprawność. Doświadczenia seksualne osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Kościelska M. (2004), *Niechciana seksualność. O ludzkich potrzebach osób niepełnosprawnych intelektualnie*, Wydawnictwo Jacek Santorski & Co, Warszawa.
- McCabe M.P. (1993), *Sex education programs for people with mental retardation*, „Mental Retardation”, 31.
- Mikrut A. (2013), *O prawie osób z niepełnosprawnością intelektualną do przeżywania i wyrażania swojej seksualności. Między ideą, deklaracjami a rzeczywistością*, „Niepełnosprawność”, vol. 9, s. 57–71.
- Nowak-Lipińska K. (1996), *Pytania o miejsce edukacji seksualnej w systemie edukacji osób z głębokim upośledzeniem umysłowym* [w:] *Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych*, red. W. Dykcik, Wydawnictwo Eruditus, Poznań.
- Raport Grupy Edukatorów Seksualnych „Ponton” 2009/2011.
- Stelter Ż. (2009), *Dorastanie osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Trwińska M. (1998), *Wychowanie prorodzinne i seksualne w szkole polskiej. Streszczenie raportu (Mały Raport) 1994/1995* [w:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS*, red. J. Rzepka, AGAT, Katowice.
- Źródła internetowe:
http://www.federa.org.pl/dokumenty_pdf/edukacja/WHO_BZgA_Standardy_edukacji_seksualnej.pdf.
- Wychowanie seksualne po polsku. Stan faktyczny* (2003), Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, Warszawa, www.Federa.org.pl/dokumenty_pdf/edukacja/zeszyt3.pdf.